

І.М.Ячмянёва (Магілёў)

ЭЛЕМЕНТЫ ГУТАРКОВАГА СІНТАКСІСУ Ў АЎТАРСКАЙ МОВЕ М.ЗАРЭЦКАГА

У значнай колькасці твораў (савецкага перыяду і сучасных) у аўтарскую мову шырока ўключаюцца размоўныя канструкцыі. Гэта тлумачыцца тым, што такім уключэннем аўтары імкнуцца наблізіць сваю мову да вуснага апавядання, сродкамі пісьмовай мовы стварыць уражанне вуснага выказвання. Не з'яўляюцца выключэннем і творы М.Зарэцкага. Для пацвярджэння возьмем нават невялікі ўрывак: «Ён ідзе далей, ён шукае вачмі. Неслухмянае сэрца пачынае біцца ў грудзях, наганяе чырвань на твар. Ага, вунь на прызбе сядзяць маладзіцы. І яна там... так, вунь яна... беленькі твар, чорныя вішанькі-вочкі. Ён вітаецца з усімі агульным уклонам і не спыняецца. На яе толькі адзін непрыкметны погляд кідае. Яна так любя, прыгожа ўтупілася, пачырванела, здаецца. Але спадылба, як звярок, кінула вокам.

Колькі радасці ў гэтых дарагіх вочках!
Любая Макрына!
Любая вёска» («Сцежкі-дарожкі»).

Даны тэкст даволі часта складаецца з неразвітых прэдыка-
тыўных адзінак. Гэта рэшткі захаплення сказавым расповедам, што
было характэрна не толькі для прозы маладнякоўцаў, але і для ўсёй
савецкай мастацкай прозы 20–30-х гадоў. Зараз такое маўленне
прынята называць няўласна-аўтарскай ці няўласна-простай мовай.

1. Адным з яркіх сігналаў гутарковасці ў аўтарскім апавя-
данні з'яўляецца парадак слоў і перш за ўсё з так званай фальк-
лорна-стыльвай афарбоўкай. Асноўнае яго адрозненне заключа-
ецца ў размяшчэнні дзейніка пасля выказніка. Такая інверсія вы-
казніка як стылістычны прыём ужываецца ў мастацкай літаратуры
для таго, каб падкрэсліць сказавы характар аўтарскай мовы, які
стварае асаблівы вобраз апавядальніка, адметны ад аўтара. Пры
гэтым такі тып уключэнняў гутарковага маўлення ў аўтарскае апавя-
данне служыць для збліжэння з мовай персанажаў, г.зн. станові-
цца сігналам няўласна-простай мовы: «Добра ўмеў гаварыць Ан-
дзей, знаў, як дадзець да нутра. І напаследак ён так заўладаў усім
настроем, што, здаецца, каб узяў ён голас ды крыкнуў – гайда на
пана! – дык бы і рынуліся ўсе як адзін. Як кончыў ён гаварыць,
зноў у грамадзе была дружная згода, зноў была адна воля, адно
імкненне. Толькі некалькі чалавек на чале з Лясніцкім яшчэ тры-
малі сваю пазіцыю» («Сцежкі-дарожкі»).

Інверсія дзеяслова – выказніка выкарыстоўваецца часта ў
апісаннях святочных шэсцяў, абрадаў, што надае апісанню ўзня-
тасць, урачыстасць, лірычную усхваляванасць і паэтычнасць: «Ну
дзе ж там не пойдзе хто, калі так настойна звяняць дзівочыя га-
ласы, калі так моцна вабяць яны сваім глыбокім, як зорнае неба,
лірызмам і свежасцю, калі абцяюць яны, што сягоння ў мяккім
змроку начы, разбаўленым барвістым светам агнёў, аббудзецца
вясёлае набажэнства, у якім маленькімі гімнамі будуць дзівочы
свежыя песні, у якім замест пакутнае скрухі будзе радасць і
смах, будзе шырокі размах весялосці. Купала – гэта ж такое лю-
бае бязбожнае свята, у ім так многа дзікай паэзіі, у ім з паганскай
вольнасцю разгортваецца чалавечая істота, шукае волі і радасці,
хоча зліцца з чароўным сонечным богам – Прыродай, бо гэты бог –
сама воля і радасць» («Сцежкі-дарожкі»).

Інверсія азначэння як стылістычны прыём мастацкай літара-
туры найбольш часта выкарыстоўваецца ў аўтарскім маўленні.
Азначэнне, пастаўленае пасля азначаемага слова, успрымаецца як

рэзка падкрэсленае, інтанацыйна выдзеленае, стварае асаблівую эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, нават паэтычнасць: «У той дзень у Лясніцкага (гэта таксама доўга ён помніў) настрой быў раскіданы нейкі і лёгкі – такі безгрунтоўны настрой. От невядома: ці то чаго хочацца, некуды цягне пайсці, пабегчы, ці то сумна трохачку, ці, можа, у сэрцы вальготнасць расце, *гулівасць юнацкая*, каб што зрабіць недарэчнае, смешнае...» («Сцежкі-дарожкі»); «А ён, як *здань якая*, стаяў ужо ззаду і ўсміхаўся нейкай дурной і разам хітрай усмешкай. Ой, гэта яго ўсмешка!... І брыдка і жудасна ад яе робіцца. *Вочы сабачыя* бегаюць па баках, што мышкі, быццам баяцца сустракацца з чужым поглядам. А вусны неяк хваравіта скрыўлены і быццам гавораць з зларадствам...» («Ноччу»).

2. У якасці сігнала пераходу да няўласна-простай мовы выкарыстоўваецца таксама непаўната сказаў, асацыятыўныя, а не лагічныя сувязі пры пабудове тэксту, павышаная эмацыянальнасць. Няпоўныя сказы стылістычна важныя як сродак лаканічнага маўлення, «максімальнай перадачы зместу пры мінімальнай за страце моўных сродкаў» [2], вельмі выразныя, дынамічныя і экспрэсіўныя, бо характарызуюцца наяўнасцю хоць бы адной нерэалізаванай абавязковай валентнасці, што кампенсуецца сродкамі мікра- і макракантэксту, а таксама сітуацыяй выказвання, маюць фактычна (у тэксце) ці патэнцыяльна (у мове, сістэме) суадносную нарматыўную канструкцыю з аналагічнай рэалізаванай валентнасцю і з'яўляюцца структурнымі, дзе незамешчаная сінтаксічная пазіцыя (ці некалькі пазіцый) маюць стылістычнае значэнне [3, с.20].

Найбольш выразнымі і экспрэсіўнымі ў аўтарскай мове М.Зарэцкага з'яўляюцца эліптычныя сказы з пропускам выказніка. Такія сказы не толькі надаюць кантэксту гутарковы характар, імітуюць жывую, натуральную гаворку, але выкарыстоўваюцца з мэтай дэталізацыі апавядання, больш дакладнага апісання суб'ектаў названага ў папярэдняй канструкцыі дзеяння: «...Шчыра любіў яе, так, як можна любіць. І яна яго таксама. *Бывала, дзень – праца, а ўночы – часіны кахання*. І праца была ніпачым.

А потым – расстанне. У салдаты ўзялі...» («У віры жыцця»); «Ён ужо бачыць там, недзе далёка, у дыме сіняе смагі, невыразна – знаёмае, любое...

Там – кажуховая вёска. Там – народ.

Ён спяшаецца, бо ведае, што *там шмат слёз, шмат гароты*. Там – горкая ўсмешка Макрыніна расцілаецца, топіць усё, пакрывае ўсё чыста сваёй гаркатой» («Сцежкі-дарожкі»).

Для аўтарскай мовы М.Зарэцкага характэрныя і кантэкстуальна-няпоўныя канструкцыі з незамешчанай сінтаксічнай пазіцыяй дзейніка. Пропуск галоўнага члена ў такіх сказах дазваляе засяродзіць увагу на дэтальным апісанні рэаліі, садзейнічае больш поўнай характарыстыцы вобраза, у шэрагу выпадкаў дазваляе як мага дакладна, праўдзіва перадаць думкі герояў, аформленыя ў тэксте як няўласна-простая мова:

«Шкада стала Міхалку самога сябе. Жаль аб мінулым, аб жыцці загубленым ускалыхнуў душу... І з нейкай балючай уцехай ён углыбіўся ва ўспамінкі. Адзін за адным замігацелі малюнкi таго светлага, прыгожага, што калісь было і счэзла назаўсёды, счэзла раптам, нечакана...

Быў як ўсе. Жыў поўным жыццём.

Як яшчэ малы быў, бегаў, гарэзваў. Першым быў сярод сяброуў. Як тады вольна жылося!... Нічога не знаў, не дбаў ні аб чым, знаў толькі гульні свае, забавы дзіцячыя.

Потым узрос. Паспытаў трохі гора...» («У віры жыцця»).

Трэцім тыпам структур з пропускам у аўтарскай мове М.Зарэцкага мы выдзелілі сінтаксічныя адзінкі, у якіх прапушчаны падпарадкавальныя злучнікі (ці злучальныя словы) як паказчыкі сэнсавых адносін у кантэксце. Адсутнасць іх прыводзіць да афармлення бяззлучнікавых канструкцый – складаных сказаў з прапушчанымі падпарадкавальнымі злучнікамі (ці злучальнымі словамі) паміж разнатыпнымі часткамі, якія, з'яўляючыся структурнымі аналагамі канструкцый гутарковай мовы, па семантыцы адпавядаюць літаратурным са злучальнай залежнасцю.

Пропуск падпарадкавальных злучнікаў (ці злучальных слоў) дазваляе чытачу сканцэнтраваць увагу на семантычна важных кампанентах тэксту (кантэкссту), надаць яму натуральнасць і дынамізм. Акрамя таго, тут праяўляецца адзін са спосабаў лаканізацыі выказвання:

«Ён доўга стаіць тады на каленях, корчыцца, хліпае ў маленькім экстазе, плача без слёз. Слёз няма – старасць высушыла. Толькі сударгай моршчыцца твар ды нейкі ком горла сціскае» («Двое Жвіроўскіх»); «Было гэта ў нядзелю, і таму Лясніцкі не ведаў, як далей змарнаваць час. У хату ісці не хацелася, не хацелася сустракацца з людзьмі. Трэба было пабыць аднаму, каб упарадкаваць трохі свае думкі і пачуцці» («Сцежкі-дарожкі»).

3. Канструкцыі з паўторам структурных элементаў таксама займаюць значнае месца ў аўтарскай мове пісьменніка. Яны з'яўляюцца карэлятамі разгледжаных вышэй сінтаксічных адзінак з

пропускам моўных кампанентаў. Такія канструкцыі перадаюць разнастайныя семантычныя адзінкі. Найперш трэба выдзеліць сінтаксічныя адзінкі, структурная спецыфіка якіх заключаецца ў перыядычным паўтарэнні (як правіла, двойчы) адной сінтаксічнай пазіцыі з аднолькавым лексічным нападзеннем. У лінгвістычнай літаратуры гэта з'ява, яшчэ не зусім распрацаваная, традыцыйна называецца лексічным паўторам.

У аўтарскай мове М.Зарэцкага сярод шматлікіх мадыфікацый членаў сказа пераважае паўтор выказніка з удакладняльнымі ці дапаўняльнымі кампанентамі, дзякуючы чаму апавяданне набываесэнсавую паўнату, ці без іх:

«І вось найшла тады на Лясніцкага цудоўная ціхасць, апала абурэнне, *нібы адляцела* некуды ўсё, што было там на сходцы, *нібы ён сам адляцеў* на лёгкіх нячутных арэлях ад усяго гэтага тлуму, пакінуў недзе далёка-далёка – цьмяным туманам – усё, што ўстае непаразуменнем цяжкім перад свядомасцю» («Сцежкі-дарожкі»); «Непарадак адабраў у Жвіроўскага жонку, канапу, Вяльцаву і бліскучыя гузікі. *Асталася* хацёнка трухлявая на Завальным завулку, і *асталася* навекі ўнутры турботна едкая злосць». «О, Жвіроўскі прайшоў дасканаланавуку жыцця! Ён цяпер ведае ўсё, і ён *не дапусціць*, каб сын яго трапіў на нядобрую сцежку, *не дапусціць*, каб ён спазнаўся са злымі людзьмі і паддаўся іх ашуканству» («Двое Жвіроўскіх»).

Прыведзеныя канструкцыі, выкарыстання пісьменнікам у аўтарскай мове, з'яўляюцца сродкам удакладнення, дэталізацыі дзеяння ці стану, разам з тым садзейнічаючы больш цэласнаму, вобразнаму ўспрыняццю чытачом кампанентаў выказвання.

У якасці паўторнай сінтаксічнай пазіцыі можа выступаць і дзейнік, які характарызуецца ў аналізуемых творах спецыфічнасцю, своеасаблівай формай, уласцівай канструкцыям гутарковай мовы:

«Ён добра ведае, *што сын* не слухае, што *сын* яшчэ соладка спіць, але ўсё роўна гаворыць – цягне цяжкім аднатонным голасам, вядзе бясконцую гутарку, навучае *сына*, як трэба жыць, як сцерагчыся нядобрых людзей, як ладзіць з начальствам, са старэйшымі». «Ён *кожны дзень* правіць новую паддзёўку і *кожны дзень* знаходзіць у ёй новыя дзіркі» («Двое Жвіроўскіх»).

Вельмі распаўсюджаныя ў аўтарскай мове М.Зарэцкага канструкцыі, якія вызначаюцца кампазіцыйным стыкам дзейніка і яго паўторнай словаформы. Сутнасць кампазіцыйнага стыку заключаецца ў «паўторы ў пачатку новага сказа (ці яго часкі) слоў, якія заканчваюць папярэдні сказ» [1, с.224]. Такое своеасаблівае

афармленне, якое вядзе да апісання з дапамогай простых па структуры сказаў, адпавядае і тэндэнцыі гутарковай мовы да эканоміі моўных сродкаў, паколькі ў структуры прапушчана злучальнае слова. Прыём кампазіцыйнага стыку дапамагае празаіку даць вычарпальную інфармацыю аб прадмеце, перадаць дадатковыя, пабочныя дзеянні:

«Стаў *непарадак*. *Непарадак* гэты звалі словам, якое палохала сваёй страшнай навізнай, сваёй жудаснай незразумеласцю...

А *непарадак* астоіўся ў *новы парадак* – у дзіўны, чужы. Асеў гэты *новы непарадак*, разгарнуўся чужым сумятлівым жыццём, сціснуў Жвіроўскіх у хатцы старэнькай, у непрыгульным брудным пакоі». А сын заплача не ад *болю*, *боль ён* можа стрымаць, – заплача ад злосці бяссільнай, ад таго, што сілы няма, што не зробіш нічога («Двое Жвіроўскіх»).

Яшчэ адным тыпам канструкцый з паўторам сінтаксічных пазіцый дзейніка з’яўляецца яго займеннікава-анафарычнае замяшчэнне, якое структурна можа выяўляцца ў складаназалежным сказе (імя называецца ў галоўнай прэдыкатыўнай частцы, а слова-паўтор – у залежнай), а таксама знаходзіць праяўленне і ў сегментацыі, што таксама ўласціва гутарковай мове:

«Усплыла на думкі *Макрына*. Як-то *яна*, ці пакрыўдзілася? Можа, *яна* ўжо яго і за чалавека не лічыць? Чужыя, староннія заступіліся...» («Сцежкі-дарожкі»); «*Васілёк!* Ён прыехаў, ён тут. Не кінуў, не забыўся на яе!...» («На маладое»); *Віктар* таксама казаў, што *ён* адзін, што не прызнае грамадства («Голы звер»). І яшчэ палюбіў цяпер *Лясніцкі* хадзіць туды, дзе шмат незнаёмых людзей, куды-небудзь у шумлівае зборышча, дзе так лёгка было загубіцца ў агульнай масе, дзе яшчэ глыбей адчуваў *ён* сваю адзіноту» («Сцежкі-дарожкі»).

Функцыю ўзмацнення назіраемай якасці ў аўтарскай мове М.Зарэцкага выконвае і паўтор азначэння, які служыць, акрамя таго, сродкам моўнай індывідуалізацыі герояў, перадачы іх унутранага стану, аўтарскага апісання прадметаў і з’яў, блізкіх па знешняй прымеце і інш. Напрыклад:

У вачах Васілька загарэлася *новае* пачуццё, *новая* пяшчота («На маладое»). Цені пацягнуліся *даўгія*, *даўгія*... («У Саўках»). Але і ў іх не было ўжо *ранейшае* шчырасці, *ранейшага* ўзаемнага разумення («Сцежкі-дарожкі»). Гэтыя дні для Лясніцкага прынеслі *яшчэ большы* душэўны разлад, *яшчэ большую* нутраную барацьбу («Сцежкі-дарожкі»).

Функцыянальныя магчымасці канструкцый з паўторам акалічнасці і дапаўнення шырока выкарыстаны ў творах пісьменніка,

асабліва аўтарскай мове. Тут яны выконваюць характарыстычную і выдзяляльную функцыі, акрамя таго, паўтор дапаўнення і акалічнасці ў мастацкіх тэкстах пісьменніка ўжываецца і як сродак разгортвання думак герояў:

А сэрца тым часам рабіла *сваё, сваё* дыктавала («Кветка пажоўкляя»). *Колькі ён слёз папаліў, колькі ночак не спаў* – усё думаў аб роднай краіне («У Саўках»)... І яшчэ ад таго, што *доўга ўжо, жудасна доўга* б'е раз'юшаны бацька («Двое Жвіроўскіх»); Данілу немаведама што ў галаву лезе... Каб пайсці *туды*, у туманную далеч...*туды* за заслону за снегавую... Ісці, ісці...*Усё далей і далей*. Каб аставалася ззаду ўсё гэта будзённае, нуднае, каб нешта новае, невядомае, элементнае, непазнанае агарнула... («Бель»).

Такім чынам, элементы гутарковага сінтаксісу могуць выконваць функцыю інтымізацыі апавядання, г.зн. ствараць уражанне, што аўтар звяртаецца персанальна да данага чытача. Уражанне гэта ўзнікае таму, што гутарковае маўленне заўсёды персанальнае, а пісьмовае, як правіла, звернута не да канкрэтнага чалавека. Аднак у аўтарскай мове, за рэдкім выключэннем, гэта ўсё-такі асобныя выразы. Значна шырэй гутарковыя элементы выкарыстоўваюцца ў мастацкіх дыялогах.

Спіс літаратуры

1. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1965.
2. Кромер Э.В. Особенности стилизации разговорной речи в художественном тексте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1988.
3. Сковородников А.П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного литературного языка. – Томск, 1981.